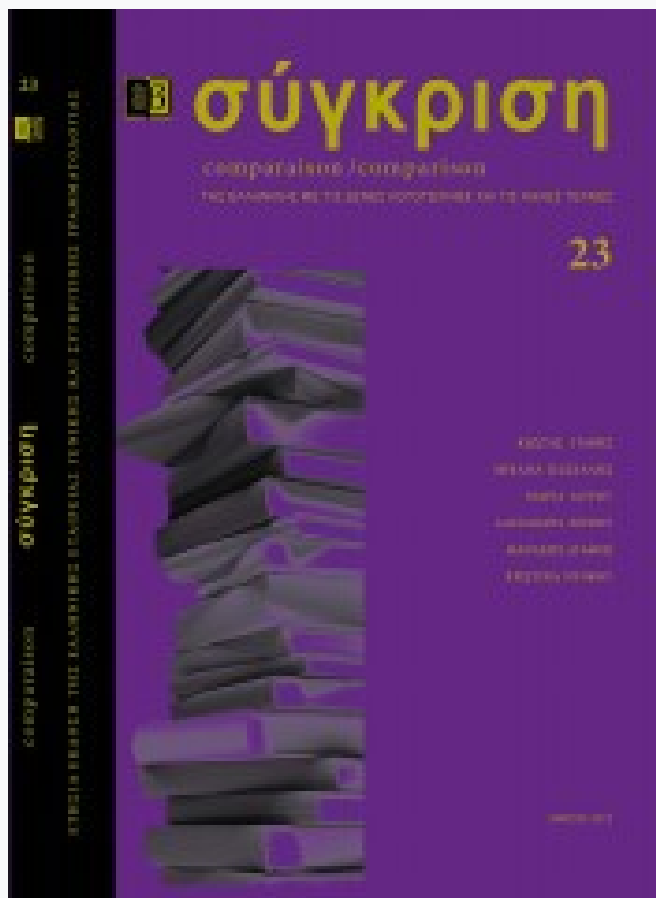

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 23 (2013)

2013-2014

Ο Καζαντζάκης μεταφραστής του Πλάτωνα: Το αυτοείδωλο, ο εκλεκτικισμός του Victor Cousin και η προεξαγγελία της μεταγενέστερης ποιητικής.

Αλεξάνδρα Ζερβού

doi: [10.12681/comparison.23](https://doi.org/10.12681/comparison.23)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζερβού Α. (2013). Ο Καζαντζάκης μεταφραστής του Πλάτωνα: Το αυτοείδωλο, ο εκλεκτικισμός του Victor Cousin και η προεξαγγελία της μεταγενέστερης ποιητικής. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, 23, 99–115.
<https://doi.org/10.12681/comparison.23>

Ο Καζαντζάκης μεταφραστής του Πλάτωνα: Το αυτοείδωλο,
ο εκλεκτικισμός του Victor Cousin και η προεξαγγελία της
μεταγενέστερης ποιητικής.*

Στα 1912 ο εικοσιεννιάχρονος Καζαντζάκης μεταφράζει Πλάτωνα για τη *Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων* του εκδοτικού οίκου Γ. Δ. Φέξη. Συνήθως οι μελετητές προσπερνούν αυτά τα μεταφραστικά πονήματα του γνωστού συγγραφέα, γιατί τα θεωρούν «χωρίς πνοή» και αξία, αφού έγιναν «με βιασύνη» για λόγους βιοποριστικούς.¹

Είναι αλήθεια ότι η ταχύτητα αυτής της μεταφραστικής εργασίας του Καζαντζάκη που, όπως θα δούμε, δεν οφείλεται μόνο στη βιομέριμνα, κάνει τον συγγραφέα να μην επεξεργάζεται πολύ τη γραφή του. Στην πράξη φαίνεται πως συχνά δεν διορθώνει, δεν επανέρχεται, αλλά και δεν λογοκρίνει· μ' αυτή την έννοια η μετάφρασή του διατηρεί κάτι από την αυθόρμητη ελικρίνεια της πρώτης ματιάς. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ακόμα και όταν το αποτέλεσμα παραμένει κάπως αφρόντιστο, οι πλατωνικές μεταφράσεις του Καζαντζάκη φαίνονται στα μάτια του σημερινού αναγνώστη ιδιαίτερα αποκαλυπτικές. Μοιάζουν σαν τα πρόχειρα σχέδια των μεγάλων ζωγράφων που προδίδουν τα μυστικά της τέχνης των δημιουργών τους με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια από ό,τι τα επιμελημένα έργα τους.

Μελετώντας, λοιπόν, τις μεταφράσεις του Πλάτωνα από τον Καζαντζάκη αισθανόμαστε ότι μπαίνουμε στο εργαστήριο του Νεοέλληνα δημιουργού, όπου αναζητούμε την ποιητική του ή απλώς τον τρόπο της εργασίας του, ενώ ταυτόχρονα με τρόπο σχηματικό και πρωθύστερο μάς αποκαλύπτεται η μεταγενέστερη πορεία του.

Ειδικά η μετάφραση του *Ίωνα* και του *Αλκιβιάδη*, ακόμα και του *Μίνωα*, εμπεριέχει εν σπέρματι (en germe) μεταγενέστερες πτυχές της δημιουργίας του Καζαντζάκη. Πρώτα-πρώτα, δείχνει βέβαια τη σχετικά πρώιμη επαφή του με τον αρχαίο φιλόσοφο προετοιμάζοντας το πλατωνικό άγγιγμα που διατρέχει το μεγαλύτερο μέρος του έργου του.² Προεξαγγέλλει επίσης την κατοπινή εξέλιξη του ως ανεξίθρησκου φιλοσοφικού ερασιστή και πολυσυλλεκτικού στοχαστή, μια ιδιότητα ολοφάνερη στη μεταγενέστερη γραφή του, ακόμα και στην ίδια τη ζωή του. Προσδιορίζει επιπλέον την ιδιότυπη σχέση του *χαρτοπόντικα* παθιασμένου αναγνώστη με τους μεγάλους κλασικούς, τη δική του χαρακτηριστική προσέγγιση σ' αυτούς, αφού, όπως μας λέει η μεταφρασεολογία, αλλά και η... κοινή λογική, οποιαδήποτε μεταφραστική εργασία προϋποθέτει την προσωπική πρόσληψη και κατανόηση του πρωτοτύπου από την πλευρά του μεταφραστή.³ Τέλος, απεικονίζει με θεαματική ακρίβεια τη μεταφραστική νοοτροπία του Καζαντζάκη απέ-

ναντι στο αρχαίο κείμενο και τον δημιουργό του, την ίδια νοοτροπία που θα εκδηλωθεί δεκαετίες αργότερα στην τόσο μακροχρόνια (ωστόσο) και πολύμοχθη μετάφραση της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* που πραγματώνεται με την επιστημονική συνεργασία του Ι. Θ. Κακριδή. Η ανάγνωση, λοιπόν, των πλατωνικών μεταφράσεων αποκαλύπτει εκ των προτέρων τέσσερις πλευρές της προσωπικότητας του Καζαντζάκη: τον μαθητή – αναγνώστη του Πλάτωνα, τον άναρχο στοχαστή, τον αναγνώστη γενικότερα των κλασικών, και κυρίως τον ακάματο μεταφραστή με την εντελώς ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Προδίδει επίσης την αντίληψη του Καζαντζάκη για τη δυνατότητα που έχουν δυο εκλεκτά πνεύματα να βιώσουν μια σχέση απόλυτης αλληλοκατανόησης και ταύτισης, μια αντίληψη που θα φανεί στη μεταγενέστερη δημιουργία του. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός, ότι οι πλατωνικές μεταφράσεις του Καζαντζάκη, όπως και άλλες που πραγματοποίησε εκείνον τον καιρό, εντάσσονται, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, σε μια ευρύτερη εκδοτική προσπάθεια. Στις αρχές του περασμένου αιώνα ο εκδοτικός οίκος Φέξη αναλαμβάνει να δώσει σειρές βιβλίων *σοβαράς μελέτης*, καθώς λέει η σχετική διαφήμιση, που να είναι προσιτά από οικονομική και γλωσσική άποψη στο ευρύ κοινό.⁴ Η ανάθεση αυτής της μεταφραστικής εργασίας στον Καζαντζάκη έγινε από τον ανοιχτόμυαλο και ευρυμαθέστατο διευθυντή του Οίκου, τον Ιωάννη Ζερβό, που είχε την ευθύνη για την επιλογή των κειμένων και των μεταφραστών και γι' αυτό μπορούσε κι «έδινε δουλειά σε όλο το άεργο μπουλούκι της διανοούμενης νεότητας», όπως βεβαιώνει χαρακτηριστικά και λίγο ειρωνικά η Γαλάτεια Καζαντζάκη, στο πολύ γνωστό μυθιστόρημά της *Άνθρωποι και Υπεράνθρωποι*.⁵ Σε μια εποχή που το γλωσσικό ζήτημα με τις ιδεολογικές συνιστώσες του βρίσκεται σε πλήρη έξαρση και το θέμα της μετάφρασης των κλασικών κειμένων παρουσιάζει ιδιαίτερη φόρτιση,⁶ χρωματίζοντας έτσι και τον ορίζοντα του μεταφραστή⁷, ο κύριος περιορισμός από την πλευρά του Ζερβού (αν υπήρξε) θα ήταν απλώς το αίτημα για μια μετάφραση σχετικά προσιτή στο ευρύ κοινό που «να μην κουράζει».⁸ Αυτός ο αντιδογματικός εκδοτικός ρεαλισμός που πηγάζει από λόγους πρακτικούς και οικονομικούς, αφήνει αρκετή ελευθερία στον Καζαντζάκη.⁹

Εδώ ας θυμηθούμε ότι τρία χρόνια πριν (1909), ο νεαρός Καζαντζάκης, ως πρόεδρος του Συλλόγου Δημοτικιστών Ηρακλείου, είχε δημοσιεύσει στον *Νουμά* μια φλογερή συνηγορία υπέρ της δημοτικής γλώσσας. Ένα από τα επιχειρήματα που διατυπώνει είναι το «ότι ο κόσμος των αισθημάτων είναι απροσπέλαστος στην Καθαρεύουσα». Προσθέτει επίσης ότι «ευτός ως εμβαθύνει κανείς στην ψυχή μας [...] ανυψώνεται κυρίαρχη μέσα μας και Βασίλισσα η γλώσσα της Μάννας».¹⁰ Ο Καζαντζάκης μεταφράζει με «αίσθημα» και «εμβαθύνοντας», καθώς θα δούμε, στη δική του ψυχή (του Καζαντζάκη), αλλά η γλώσσα της μετάφρασής του δεν είναι αμιγώς δημοτική, αφού προτιμά συνήθως τις ρηματικές και άλλες καταλήξεις της καθαρεύουσας, ενσωματώνοντας όμως, ανεξίτηρα, ακόμα και ιδιωματικές λέξεις.

Τότε ο Καζαντζάκης είναι ένας νέος, πολλά υποσχόμενος, λόγιος με πρόσφατες τις φιλοσοφικές σπουδές του στο Παρίσι και την επαφή και μαθητεία του με τον Bergson. Το 1909 έχει εκδώσει τη γνωστή πραγματεία του για τον Φ. Νίτσε.¹¹ Έχει ήδη εκδώσει δυο μυθιστορήματα, έχει γράψει δυο θεατρικά έργα, δυο-τρία δοκίμια, καθώς και κάποιες αυστηρότατες θεατρικές κριτικές.¹² Τα κείμενα που αναλαμβάνει να μεταφράσει είναι τα έργα: *Αλκιβιάδης Α΄ και Β΄*, *Ίων*, *Μίνως*, *Δημόδοκος*, *Σίσυφος*, *Κλειτοφών*.

Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά, όχι μόνο δεν είναι τα σημαντικότερα του Πλάτωνα, αλλά και δεν θεωρούνται γνήσια και μάλιστα εκείνη την εποχή.. Βέβαια η σημερινή έρευνα θεωρεί γενικά τον *Ίωνα* ως ένα αξιολογότερο νεανικό έργο του Πλάτωνα – μια πρώιμη έκθεση αυτών που ο φιλόσοφος θα αναδιατυπώσει και θα διευρύνει στον *Φαίδρο*–, ένα κείμενο όπου με πολλή ευστοχία διαχωρίζεται η θεόσταλη έμπνευση του ραψωδού από τη γνώση ή την τεχνική. Όμως, γύρω στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ού} αιώνα, η γνησιότητα του έργου έχει αμφισβητηθεί, ίσως μάλιστα και με κάποιο θόρυβο, κάτω από την επίδραση της στατιστικής ανάλυσης ως μεθόδου φιλολογικής έρευνας που προς στιγμήν θεωρήθηκε ως κάτι νέο και εντυπωσιακό.¹³ Κάτι ανάλογο συνέβαινε και με το κείμενο του *Αλκιβιάδη* που, επίσης αντίθετα με τη σημερινή αντίληψη, εκείνη την εποχή νοθευόταν, κυρίως κάτω από τον απόηχο των παλαιότερων ερευνών του Schleiermacher.¹⁴ Φαίνεται λοιπόν πως στον Καζαντζάκη ανατέθηκε για μετάφραση απλώς ό,τι περίσσεψε! Ωστόσο τέτοια θέματα ελάχιστα επηρεάζουν τον Καζαντζάκη που μεταφράζει καλά ό,τι του αρέσει και τον ενδιαφέρει: τα δυο παραπάνω έργα ταιριάζουν ιδιαίτερα στην ψυχολογία και τα ενδιαφέροντά του. Ακόμα και το ψευδοπλατωνικό κείμενο *Μίνως* που συνήθως αποδίδεται σε μεταγενέστερο συγγραφέα, παρουσιάζει γι' αυτόν αρκετό ενδιαφέρον λόγω των αναφορών στον ομώνυμο μυθικό βασιλιά της Κρήτης.

Για να μπορέσει ο Καζαντζάκης να εργαστεί γρήγορα, χωρίς να χρειάζεται να καταφεύγει σε λεξικά και μελέτες, έχει συνεχώς ανοιγμένη μπροστά του την ευκολοδιάβαστη γαλλική μετάφραση του Victor Cousin (1792-1867), από την οποία εμφανέστατα επηρεάζεται.¹⁵ Μάλιστα στην τρισέλιδη εισαγωγή του για τη μετάφραση του *Αλκιβιάδη* παραθέτει σχεδόν αυτούσια χωρία από τον σχολιασμό του γάλλου μεταφραστή, χωρίς καθόλου να αναφέρει την πηγή του. Ωστόσο, θα ήταν άδικο να αποδώσουμε την ταχύτητα της εργασίας και την παρέμβαση της γαλλικής μετάφρασης μόνο σε πρακτικούς λόγους. Η ταχύτητα έχει να κάνει και με τη γενικότερη ορμητική φύση και τους πυρετώδεις ρυθμούς του ακάματου συγγραφέα, που ακόμα και στην ωριμότητά του μεταφράζει πολύ γρήγορα, γιατί, όπως λέει «η πρώτη επιφοίτηση πέφτει απάνω του βίαιη[...]».¹⁶ Αλλά και η επιλογή του Cousin ως “βοηθού” και η παράφραση των δικών του σκέψεων στη σύντομη εισαγωγή του Καζαντζάκη δεν αιτιολογούνται μόνο από λόγους διευκόλυνσης, όπως ελπίζω να φανεί παρακάτω.

Ας σημειωθεί ότι για τη μετάφραση του Cousin (που περιλαμβάνει όλα τα έργα του Πλάτωνα) θα λέγαμε, χρησιμοποιώντας τους σημερινούς όρους, ότι κάθε άλλο παρά *ξενοστική* είναι. Δεν υπάρχει καθόλου αυτή η περίφημη *διαφάνεια*¹⁷ που εισήγαγε ως έννοια ο Walter Benjamin και που τόσο πολύ επηρεάζει τη σύγχρονη μεταφρασεολογία, δεν υπάρχει καμιά διάθεση «πλησιάζματος» της γαλλικής γλώσσας προς την αρχαία ελληνική. Πρόκειται ξεκάθαρα για μετάφραση *οικειοποίησης*, όπου ο παλιός πολύ γνωστός καθηγητής της Σορβόνης, δημοφιλέστατος στα πολυπληθή ακροατήρια των φοιτητών του,¹⁸ αλλά με κάπως αμφισβητούμενη προσφορά στη Φιλοσοφία (ήδη στην εποχή του), παρέχει έναν εντελώς εκγαλλισμένο Πλάτωνα σε κελαρυστά και κομψά γαλλικά, εξομαλύνοντας τις δυσκολίες και τα σκοτεινά σημεία του πρωτοτύπου. Για τον λόγο αυτό, η μετάφρασή του αποδείχτηκε εξαιρετικά μακρόβια ως προς τη χρήση της από το ευρύτερο κοινό και είναι ήδη εξητάχρονη, όταν την συμβουλευεται ο Καζαντζάκης. Ίσως η χρήση αυτής της εκλεπτυσμένης μετάφρασης να σηματοδοτεί ασύνειδα την αφετηρία της κάπως αμφίθυμης σχέσης του Καζαντζάκη με τη γαλλική γλώσσα (και κατ' επέκταση και με τη γαλλική παιδεία) που, ενώ την γνωρίζει καλά και τη χρησιμοποιεί ως δίοδο για την εισαγωγή του και σε άλλες φιλολογίες, την κακίζει μερικές φορές και την θεωρεί άνευρη και όχι κατάλληλη για την απόδοση «δυνατών νοημάτων».¹⁹

Ανάμεσα στις κατηγορίες που έχουν προσάψει στον V. Cousin οι ομότεχνοί του είναι η εύστοχη, αν και υπερμεγεθυμένη, παρατήρηση ότι προέβαλλε έναν «Πλάτωνα εκλεκτικιστή», όπως ήταν ο ίδιος ο μελετητής του.²⁰ Γενικά ο εκλεκτικιστής Cousin επιχειρούσε να συγκροτήσει φιλοσοφικό λόγο περισσότερο συλλεκτικό και λιγότερο αποδεικτικό. Χωρίς συχνά να υπολογίζει σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τη γνησιότητα ή τη χρονική απόσταση των έργων, συνήθιζε να εξαίρει τις ανακολουθίες ανάμεσα σ' αυτό το πλήθος των κειμένων που μας παραδόθηκαν με το όνομα του Πλάτωνα. Ανάμεσα σ' αυτές τονίζει τη γνωστή «αντίφαση» ανάμεσα στην κεντρική θέση του *Αλκιβιάδη* και αυτήν του *Χαρμίδα*. Την παρατήρηση αυτή, μαζί με άλλες του Cousin, την μεταφέρει αυτούσια ο Καζαντζάκης στην εισαγωγή του γράφοντας:

Ό,τι (υποστηρίζει ο Πλάτων) εδώ στον Αλκιβιάδη, (δηλαδή) ότι αρχή κάθε σοφίας είναι το γνώθι σαυτόν, αυτό ακριβώς το αναιρεί στον Χαρμίδα, υποστηρίζοντας και αποδείχνοντας ότι η γνώσις του εαυτού μας δεν είναι δυνατή, αλλά και δυνατή αν ήτο, πάλιν δεν θα ήτο καθόλου ωφέλιμη. Με τέτοια αντίληψη (δηλαδή μη δογματική), όταν αντικρύσωμεν τον Πλάτωνα, θα βρούμε εντελώς καινούριες αντιλήψεις της ανθρώπινης σκέψεως, πολύ ανώτερες από κάθε αμετασάλευτο σύστημα και από κάθε ωρισμένη πεποίθηση.²¹

Γενικά αυτή η υποτιθέμενη «ασυνέπεια» που αποδίδεται στον Πλάτωνα και μάλιστα μεγεθύνεται, για να θεωρηθεί όμως εν τέλει ως μέγιστο πλεονέκτημα, ανεξάρτητα από τη σχέση της με την πραγματικότητα, φαίνεται πως ταιριάζει καλά, τουλάχιστον από πρώτη άποψη, στις αναζητήσεις του νεαρού στοχαστή που ετερόκλητες φιλοσοφικές απαντή-

σεις ανταποκρίνονται στις παθιασμένες εσωτερικές αναζητήσεις του. Ο Καζαντζάκης στο αρχαίο κείμενο, αλλά κυρίως στη μετάφραση του Cousin, ανακαλύπτει ένα δικό του Πλάτωνα, κατ' εικόνα και ομοίωση του εαυτού του. Με τη σειρά του, προβάλλει έντονα τη δική του φυσιογνωμία στο κείμενο που τόσο βιαστικά μεταφράζει –ακόμα και τη δική του ψυχοσύνθεση. Θυμίζει εκείνον τον ιδιόρρυθμο κλεπτομανή μεταφραστή στο αφήγημα του D. Kosztolányi που “αφαιρούσε” στη μετάφρασή του από τους ήρωες του έργου τα τιμαλφή τους!²² Με τον τρόπο αυτό ο Καζαντζάκης δημιουργεί ένα πολύ χαρακτηριστικό μεταφραστικό αυτοείδωλο που τον βοηθάει να «ανακαλύψει» και να συνειδητοποιήσει και τη δική του πνευματική φυσιογνωμία.

Ποια είναι λοιπόν η αφετηριακή μεταφραστική θέση του Καζαντζάκη από όπου εκπορεύεται η εργασία του; Εδώ ας θυμηθούμε ότι σήμερα θεωρούμε πως γενικά μια κεντρική μεταφραστική θέση διέπει την παραγωγή όλων των μεταφραστών, είτε το συνειδητοποιούν, είτε όχι. Ο Fr. Schleiermacher (1768-1834), αυτός ο σημαντικότερος μελετητής και μεταφραστής του Πλάτωνα στα γερμανικά, που το έργο του επηρέασε όχι μόνο τις παλιότερες πλατωνικές, αλλά ακόμα και τις σημερινές μεταφρασεολογικές μελέτες, διατυπώνει με ευκρίνεια το περίφημο *δίλημμα του μεταφραστή* που το αναδιατυπώνουν και το ανιχνεύουν σύγχρονοι θεωρητικοί, όπως ο A. Bergman ή ο G. Toury.²³ Σύμφωνα με το δίλημμα αυτό, ο μεταφραστής, είτε θα σύρει τον αρχαίο συγγραφέα προς τη μεριά του σημερινού αναγνώστη, είτε θα κάνει το αντίστροφο, θα πλησιάσει δηλαδή τον σημερινό αναγνώστη προς τον αρχαίο συγγραφέα. Η γενική αντίληψη της Βιβλιοθήκης Φέξη και του I. Ζερβού εναρμονίζεται με την πρώτη περίπτωση, αφού τα έργα απευθύνονται στο ευρύ κοινό, όπως δείχνουν και οι μεταφράσεις του ίδιου του Ζερβού.

Οστόσο, η μεταφραστική στάση του Καζαντζάκη θα θεωρούσαμε πως υπερβαίνει αυτό το δίλημμα. Ο Καζαντζάκης σκύβει στο πλατωνικό κείμενο για να ανακαλύψει το δικό του πρόσωπο, αυτό που ταυτίζεται με τον δημιουργό (και όχι με το δημιούργημα) που μεταφράζει. Καθρεφτίζεται στο κείμενο προς μετάφραση αναπτύσσοντας, θα λέγαμε, απέναντι στον αρχαίο φιλόσοφο μια ιδιαίτερη ψυχική συγγένεια και προσωπική σχέση. Διακρίνουμε την προβολή του δικού του εγώ στο κείμενο, που το μεταφράζει με ένα είδος ιδιαίτερης και χαρακτηριστικής ναρκισσιστικής συμπόρευσης (*complaisance narcissique*).²⁴

Φαίνεται πως ο Καζαντζάκης βιώνει με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο τις παρακάτω γραμμές από τον πλατωνικό *Αλκιβιάδη*, όπως ο ίδιος τις μετέφρασε:

Άραγε λοιπόν, αγαπημένε μου Αλκιβιάδη, και η ψυχή αν θέλει να γνωρίσει την εαυτή της, σε ψυχή πρέπει και αυτή να βλέπει, και μάλιστα στο μέρος εκείνο της ψυχής ακριβώς όπου υπάρχει όλη η δύναμис, η σοφία, ή εις άλλο μέρος όμοιον με αυτό. (133b, 7-10)

Το αρχαίο απόσπασμα που αποδίδει ο Καζαντζάκης είναι:

Ἄρ' οὖν, ὦ φίλε Ἀλκιβιάδη, καὶ ψυχὴ εἰ μέλλει γνῶσεσθαι αὐτήν, εἰς ψυχὴν αὐτῇ βλεπτόν, καὶ μάλιστα' εἰς τοῦτον αὐτῆς τὸν τόπον ἐν ᾧ ἐγγίγνεται ἡ ψυχῆς ἀρετῇ, σοφία, καὶ εἰς ἄλλο ᾧ τοῦτο τυγχάνει ὁμοιον ὄν;

Ἡ χρήση τῆς λέξης *ψυχὴ* μάς κάνει νὰ θυμηθοῦμε τὸν ὄρο *psyché traductive* ποὺ τὴν αποδίδουμε ὡς *μεταφραστικό αυτοεἰδῶλο*, μιὰ ἐννοία ποὺ χαρακτηρίζει με ἀρκετὴ ἀκρίβεια τὴν ἐργασία τοῦ Καζαντζάκη. Ἄλλωστε, ἴσως εἶναι χρήσιμο νὰ διευκρινίσουμε πῶς ἡ λέξη *psyché*, ἀν καὶ δανεισμένη ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς μυθικῆς ἀγαπημένης τοῦ Ἐρωτα, σημαίνει ὠστόσο στα σημερινὰ γαλλικὰ ἀπλῶς ἓνα εἶδος καθρέφτη. Φαίνεται πῶς δὲν βρισκόμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐννοία τοῦ αυτοεἰδῶλου.²⁵

Κατὰ τὸν Καζαντζάκη λοιπὸν, ὅπως καὶ κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἡ ψυχὴ γνωρίζει «τὴν εαυτῆ τῆς» σὲ ἀναμέτρηση καὶ συνομιλία με ἄλλη ἐκλεκτὴ ψυχὴ. Αναγνωρίζουμε τὸ ἀγγιγμα τοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος στὴ χρήση τοῦ θηλυκοῦ γένους τῆς αυτοπαθούς ἀντωνυμίας, ἀλλὰ κυρίως διακρίνουμε τὴ γνωστὴ ἀντίληψη τοῦ Καζαντζάκη γιὰ τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἐκλεκτὰ πνεύματα, περίπου ἰσότημα, τὴν ἀναμέτρηση τοῦ νεότερου ἐκλεκτοῦ πρὸς τὸν παλαιότερο. Μάλιστα, ὁ διάλογος *Ἀλκιβιάδης* φαίνεται πῶς κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καζαντζάκη καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς λαμπερῆς καὶ κυρίως ἀντιφατικῆς προσωπικότητος τοῦ συνομιλητῆ, σὲ σύγκριση με ἄλλους συνομιλητὲς τοῦ Σωκράτη ποὺ εἶναι λιγότερο γνωστοὶ ἢ λιγότερο σπουδαῖοι.

Ἡ ἐννοία λοιπὸν τῆς ἀναμέτρησης καὶ τῆς συνομιλίας τῶν δύο ψυχῶν, ἢ τῶν δυὸ ἐκλεκτῶν πνευμάτων, βιώνεται ὡς συνομιλία ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν μεταφραστικὸν τοῦ καὶ συγκροτεῖ τὸ μεταφραστικὸ αυτοεἰδῶλο τοῦ Καζαντζάκη. Ἀπεικονίζει με τρόπο πρῶτύτερο τὴν κατὰ εἴκοσι δύο χρόνια μεταγενέστερη *Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο*, ἀλλὰ καὶ τὶς πάμπολλες εἰκόνες τῶν συνομιλούντων ἡρώων στα μυθιστορήματά του.²⁶ Ἀπεικονίζει ἐπίσης τὶς πολλὰ συνομιλίες τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα με πολλὰ πνευματικὲς καὶ ἄλλες προσωπικότητες, ἀκόμα καὶ τὶς συνεντεύξεις ποὺ ὁ ἴδιος πήρε με τὴν ιδιότητα τοῦ δημοσιογράφου, ἢ ἔδωσε με τὴν ιδιότητα τοῦ γνωστοῦ πια σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο συγγραφέα. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς *προσωπικῆς* σχέσης καὶ τῆς ἀναμέτρησης *ψυχῆς με ψυχὴ* ἴσως μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε καὶ τὴν ἔλξη ποὺ ἀσκήσαν στὸν Καζαντζάκη διαφορὲς πολιτικὲς προσωπικότητες, κάθε ἄλλο παρά δημοκρατικὲς ἢ συμπαθεῖς.²⁷

Ἡ ἐννοία τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου φαίνεται πῶς παρουσιάζει γενικότερη ἀντιστοιχία με τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τοῦ Καζαντζάκη, ἀλλὰ καὶ με τὰ πάμπολλα αυτοβιογραφικὰ καὶ κυρίως αυτοπροσωπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου τοῦ. Προσφέρεται, λοιπὸν, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ καζαντζακικοῦ αυτοεἰδῶλου, ποὺ δὲν εἶναι βέβαια μόνον μεταφραστικὸ. Γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέα ἔχουμε λίγες μαρτυρίες καὶ κυρίως αὐτὲς ποὺ μὰς δίνει μυθιστορηματικὰ μετουσιωμένες ἡ Γαλάτεια. Ἡ τότε σύζυγος διαβεβαιώνει ὅτι ὁ συγγραφέας πήγαινε στα βουνὰ τῆς Κρήτης, συναντοῦσε χωρικοὺς καὶ «δοκίμαζε τὴ δύναμη τοῦ λόγου στὴν ἀπονήρευτη ψυχὴ τῶν βοσκῶν» μιλώντας μαζί

τους, μια συνήθεια που την διατήρησε σε όλη του τη ζωή.²⁸ Αυτή η σκηνή του σοφού που συνυπάρχει και διαλέγεται μ' έναν απλοϊκότερο συνομιλητή, ενέχει μια πλατωνικής αφετηρίας εικόνα, διασκευασμένη και κάποτε αντεστραμμένη: σ' αυτή τη δεύτερη περίπτωση ο «σοφός» διδάσκεται από τον συνομιλητή του.

Είναι γνωστό ότι ο συγγραφέας αισθάνεται πως έχει να διδαχτεί πολλά από το λαό, κυρίως στο θέμα της γλώσσας. Όταν, λοιπόν, ο Πλάτωνας βάζει στο στόμα του Αλκιβιάδη τη φράση «*τὸ ἐλληνίζειν παρὰ τούτων*» (δηλαδή *τῶν πολλῶν*) *ἔμαθον*» (Αλκιβιάδης 111a, 1) και στο στόμα του Σωκράτη την επιδοκιμασία «*τούτου μὲν ἀγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ πολλοί*» (Αλκιβιάδης 111a, 5-6), ο Καζαντζάκης ανανοηματοδοτεί ελαφρά το κείμενο, επιλέγοντας να αποδώσει την έκφραση «οι πολλοί» με τη διατύπωση «ο λαός». Μεταφράζει τα λόγια του Αλκιβιάδη με τη φράση «την ελληνική γλώσσα από τον λαό την έμαθα» και την απάντηση του Σωκράτη «αλλά για τη γλώσσα ο λαός είναι καλός δάσκαλος». Το ίδιο κάνει και στον *Ίωνα*, όταν γίνεται λόγος για το (φυσικό) μαγνήτη που *οἱ πολλοί* τον ονομάζουν *Ἡρακλείαν λίθον* (533, d4). Ο Καζαντζάκης μεταφράζει «ο λαός τη λέει ηράκλεια πέτρα». Μ' αυτήν την απλούστατη αλλά χαρακτηριστική επιλογή μιας και μοναδικής λέξης ο Καζαντζάκης επικαιροποιεί τις φράσεις του πλατωνικού διαλόγου σύμφωνα με τα γλωσσικά και λαογραφικά ενδιαφέροντα, τα δικά του και του καιρού του: Σύμφωνα με τον «*ορίζοντα προσδοκίας*»²⁹ εκείνης της εποχής, δηλαδή μέσα στη δίνη του γλωσσικού ζητήματος, οι πλατωνικές φράσεις μπορούν έτσι να διαβαστούν σαν ένα κήρυγμα υπέρ της Δημοτικής γλώσσας, που προσλαμβάνει μάλιστα το διαχρονικό κύρος του αρχαίου φιλοσόφου, έστω και αν, στην πραγματικότητα, υπερβαίνει τις προθέσεις του.. Εδώ βέβαια πρέπει να θυμίσουμε ότι, ενενήντα σχεδόν χρόνια πριν από τον Καζαντζάκη, ο Δ. Σολωμός ενσωματώνει στον *Διάλογό* του με τον Σοφολογιώτατο το ίδιο πλατωνικό εγκείμενο από τον *Αλκιβιάδη* ως συνηγορία και επιχείρημα υπέρ της Δημοτικής.

Ας σημειωθεί επίσης ότι οι σύγχρονοι μεταφραστές, συνήθως με φιλολογική και φιλοσοφική παιδεία, επιδιώκοντας την πιστότητα και την ακρίβεια, αφήνουν συχνά ως έχει τη συνηθισμένη σε πάμπολλους πλατωνικούς διαλόγους έκφραση «οι πολλοί», ή την αποδίδουν «ο κόσμος», διασώζοντας έτσι και το κάποιο αρνητικό χρώμα που υπαινίσσεται συχνά ο αρχαίος φιλόσοφος. Ο Καζαντζάκης σχεδόν πάντα σε όλες τις πλατωνικές μεταφράσεις προτιμά την έκφραση «ο λαός» ακολουθώντας *ενσυνείδητα* ή και ενστικτωδώς τον Cousin, που υπήρξε και πολιτικός άνδρας και (ίσως γι' αυτό) μεταφράζει «*le peuple*». Η λέξη «λαός», κατά καιρούς διαφοροποιημένη σημασιολογικά, αναπροσανατολίζει και ανανοηματοδοτεί το πλατωνικό κείμενο αποκαλύπτοντας την ατομική πρόσληψη και το καζαντζακικό αυτοείδωλο: βλέποντας τα πράγματα με μεγεθυντικό φακό θα λέγαμε πως ο Καζαντζάκης προδίδει πρώιμες ενδόμυχες δικές του ανησυχίες πολιτικές και άλλες, όπως εκδηλώθηκαν στη μετέπειτα ζωή του και θέτει μυστικά ερωτήματα ως προς τη σχέση του διανοούμενου με τον λαό...

Αλλά η αποκαλυπτική έκφανση αυτού του πανταχού παρόντος αυτοειδώλου είναι οι γραμμές που ο Καζαντζάκης αφιερώνει στον ίδιο τον Πλάτωνα στην εισαγωγή του για τη μετάφραση του *Αλκιβιάδη*. Γράφει χαρακτηριστικά:

Από τον Πλάτωνα όλα τα φιλοσοφικά συστήματα, και τα πιο αντίθετα και παράταιρα, μπορούν ν' αντληθούν... Παρατηρεί κανείς σε όλους του διαλόγους του Πλάτωνος κάτι παράξενο, που μόνο στον πρώτου μεγέθους τα πνέματα συναντάται: δεν έχει ωρισμένο σύστημα δικό του. Δεν στενεύει καμμιάν ιδέα, κανένα γεγονός στην ωρισμένη μήτρα, που πάντα στενή θάνα, αφού είναι ωρισμένη, μιας ιδικής του αποκλειστικής αντιλήψεως. Όλες τις ιδέες τις παίζει στα δάκτυλά του, τις στρέφει δεξιά, αριστερά, βλέπει όλες τις ποικιλόχρωμες μορφές και τις χαίρεται, όπως χαιρόμαστε τα πολύτιμα και πολύχρωμα μπριλλάντια, απ' όλες τους τις μεριές. Αισθάνεσαι πως είναι ανώτερος αυτός, πως παιχνιδάκια στα χέρια του είναι οι ιδέες και τον ευχαριστούν, γιατί τις μεταχειρίζεται ως όργανο για να οξύνει το πνεύμα του.

Αναρωτιέται κανείς αν εδώ ο Καζαντζάκης μιλάει για τον Πλάτωνα ή για τον ίδιο τον εαυτό του. Η μεταφορική εικόνα του «ανώτερου στοχαστή» που όμως «παίζει» και είναι οι ιδέες «παιχνιδάκια στα χέρια του» αναβιώνει ξεκάθαρα τον γαλατικό εκλεκτικισμό του Cousin. Σ' αυτή του την έκφανση, όπως δηλαδή υποδηλώνεται και εμποτίζει τα σχόλια των πλατωνικών μεταφράσεων του Γάλλου καθηγητή, ο εκλεκτικισμός εναρμονίζεται πολύ καλά με τη σκέψη και κυρίως με την ψυχοσύνθεση του Καζαντζάκη. Προβάλλοντας το ίδιο αυτοείδωλο τρία χρόνια αργότερα, όταν θα μεταφράσει τη *Συνομιλία Έκερμαν με Γκαίτε* για τον ίδιο εκδοτικό οίκο, ο Καζαντζάκης θα παραθέσει στην όπως πάντα αυτοαποκαλυπτική εισαγωγή του μian αντίστοιχη μεταφορική εικόνα για τον Γερμανό ποιητή που τα λόγια του «*παίρνουν τα ζητήματα της ζωής από όλες τις πλευρές*» και με μια «*συγκαταβατική επιείκεια αντικρίζουν όλα τα συμπλέγματα και τους συνδυασμούς που κάνουν πάνω στα χρώματα οι φωσφορισμοί της ζωής*». ³⁰

Γενικά αυτό το αυτοείδωλο του Καζαντζάκη, όπως ο ίδιος το αναζητεί και το προβάλλει στον Πλάτωνα, λειτουργεί ως πρωθύστερη δικαίωση της μεταγενέστερης, κάθε άλλο παρά ευθύγραμμης, πνευματικής και άλλης πορείας του συγγραφέα που δώδεκα χρόνια αργότερα θα γράψει σε επιστολή του προς τη Γαλάτεια (1924).

*Υπήρξα καθαρευουσιάνος, νασιοναλιστής, δημοτικιστής, επιστήμονας, ποιητής, σοσιαλιστής, θρησκομανής, άθεος, esthète και τίποτα πια δεν μπορεί να με ξεγελάσει.*³¹

Στη σύντομη εισαγωγή του *Αλκιβιάδη*, που την υπογράφει μόνο με τα αρχικά του (Ν. Κ.), ο Καζαντζάκης φτάνει στο σημείο να διατυπώσει την άποψη πως ο Πλάτων «δεν δίδει δικές του ιδέες, ή τις δίνει, αλλά με τόσο ειρωνική και διλεταντική αφροντισιά». Εξακολουθούμε να διακρίνουμε μια ακόμα έκφανση του καζαντζακικού αυτοειδώλου, μέσα από λεπτό γαλατικό παραπέτασμα. Όπως είναι γνωστό και πολλές φορές διαπιστωμένο από διαφορετικούς μελετητές, ανάμεσα σ' αυτούς και ο πλησιέστερος θαυμαστής του, ο Πρεβελάκης, «ο Καζαντζάκης δεν υπήρξε εφευρέτης των ιδεών του. Τις συνέλεξε από

επιφανείς διδασκάλους του καιρού του και από μυσταγωγούς του παρελθόντος». ³² Εδώ ωστόσο πρέπει να θυμίσουμε πως συλλέγει κανείς όχι μόνο ό,τι του ταιριάζει και του χρειάζεται, αλλά και ό,τι (θεωρεί πως) είναι ικανός να διακρίνει και έτοιμος να δεχτεί, δηλαδή ό,τι ο ίδιος κατανοεί και όπως το κατανοεί. Με τον τρόπο αυτό μορφοποιεί και αναπτύσσει στοιχεία που μέσα του βρίσκονται σε εμβρυώδη κατάσταση κι αυτά εν τέλει αναδύονται και συγκεκριμενοποιούνται. Η έννοια του πνευματικού δανείου προϋποθέτει ένα δυνάμει αίτημα από την πλευρά αυτού που δανείζεται, και για το λόγο αυτό αποκαλύπτει τη φυσιογνωμία του τελευταίου και μάλιστα όπως αυτή πρόκειται να διαμορφωθεί στο μέλλον, δηλαδή την προεξαγγέλλει, πράγμα που ισχύει, καθώς είδαμε, στην περίπτωση του Καζαντζάκη – αναγνώστη του Πλάτωνα.

Γενικά, η ανάγνωση και η μετάφραση του Πλάτωνα αποκαλύπτει τον Καζαντζάκη ως στοχαστή ανεξίτηλο, χωρίς συνέπεια και αυτόφωτη δημιουργία, αλλά και ως λογοτέχνη με τεράστια απορροφητικότητα, που στο έργο του εκβάλλουν μεταξύ άλλων δημιουργικά, αλλά όχι πάντα σε εναρμονισμένες δόσεις, η δυτική κουλτούρα και η αρχαιοελληνική παιδεία. Μ' αυτή την έννοια, η κατοπινή επίδραση του Πλάτωνα στο έργο του Καζαντζάκη είναι μεν πολύ μεγάλη, αλλά δεν είναι πάντα απτή και συγκεκριμένη· έχει χαρακτήρα υποκειμενικό και αόριστο.

Όταν ο Καζαντζάκης χαρακτηρίζει τον Πλάτωνα *εκλεκτό πνεύμα που βρίσκεται υπεράνω δεσμεύσεων*, φαίνεται λοιπόν πως προβάλλει απλώς σχιζοειδείς αντιφατικές εκφάνσεις της ολότητας που είναι η δική του ψυχοσύνθεση, το δικό του «εκλεκτό πνεύμα». Βρίσκει προκαταβολική δικαίωση και υπερασπίζεται τη δική του ελευθερία να εντάσσει στην προσωπική του κοσμοθεωρία στοιχεία ετερόκλητα και αντικρουόμενα, όλα «μες στην παραδοχή του φιλιωμένα». Κάποιες φορές όμως, αυτή η ασυνέπεια του ανθρώπου που «είναι ανώτερος» και «παιγνιδάκια είναι στα χέρια του οι ιδέες», όπως «στα πρώτου μεγέθους πνεύματα», δεν μπορεί να εναρμονιστεί με ηθικές αντιλήψεις και καταλήγει να φαίνεται αμοραλιστική. ³³ Ο Καζαντζάκης, δείχνοντας για άλλη μια φορά πως έχει συνείδηση της αντιφατικότητας και της έλλειψης «ωρισμένου συστήματος δικού του», μιλάει για το θέμα αυτό σε επιστολή του στον Πρεβελάκη, που την στέλνει το 1936 όταν πηγαίνει ως ανταποκριτής της *Καθημερινής* στην Ισπανία για να καλύψει τον εμφύλιο πόλεμο -πράγμα που κάνει χωρίς μεγάλη τόλμη ή ακρίβεια. ³⁴ Γράφει, λοιπόν, ο Καζαντζάκης:

Έως το 1923 περνούσα όλος συγκίνηση και φλόγα το Νασιοναλισμό. Από το 1923-1933 περίπου, περνούσα με την ίδια συγκίνηση και φλόγα την αριστερή παράταξη. ³⁵

Από αυτήν την άποψη μπορούμε να υποθέσουμε πως ο *Ίων* και ο *Αλκιβιάδης*, ως κείμενα προς μετάφραση, βρίσκονται πολύ πιο κοντά στην ιδιοσυγκρασία του Καζαντζάκη από όσο για παράδειγμα ο *Κρίτων*, ή η *Απολογία Σωκράτους*, όπου τα ηθικά ερωτήματα είναι

συγκεκριμένα και αμείλικτα και όπου εξάιρεται και με ηθικούς όρους η συνέπεια λόγων και έργων.

Η διαμεσολάβηση της μετάφρασης του Cousin στην πρόσληψη του Πλάτωνα από τον Καζαντζάκη, παρά το γεγονός ότι είναι απόλυτα φανερή και βέβαιη, δεν θα έπρεπε ωστόσο να υπερτιμηθεί. Κι αυτό, γιατί η στάση του Cousin και η ιδιοσυγκρασία του Καζαντζάκη βρίσκονται μεταξύ τους πολύ πιο μακριά από ό,τι θα φαινόταν με την πρώτη ματιά. Αν δεν μπορούμε να προσδώσουμε τον χαρακτηρισμό του εκλεκτικιστή (με τη νεότερη έννοια του όρου) σ' έναν συγγραφέα που ωστόσο άντλησε ιδέες και σκέψεις σχεδόν από παντού, αυτό συμβαίνει γιατί ο Καζαντζάκης δεν επεδίωξε ποτέ αυτά τα επί μέρους δάνεια να τα ταχτοποιήσει προσεχτικά σ' ένα νοικοκυρεμένο μωσαϊκό ή, έστω, να τα εναρμονίσει στοιχειωδώς με μια ρασιοναλιστικής αφετηρίας αντιδογματική νηφαλιότητα, όπως επιχειρούσε ο Cousin. Μια παρόμοια στάση θα ήταν πολύ μακριά από τη δική του γεμάτη πάθος, ενορατική και διαισθητική διάθεση, που ενισχύεται την εποχή της νεότητάς του με τη μαθητεία του στον Bergson. Η δική του μεταγενέστερη εναγώνια προσπάθεια για τη σύνθεση ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα, είναι κάτι το εντελώς διαφορετικό. Άλλωστε ο Καζαντζάκης μετακινείται από τη μια ιδεολογία στην άλλη και ενστερνίζεται την καθημιά *«με την ίδια συγκίνηση και φλόγα»*, όπως λέει, σχεδόν χωρίς να κοιτάξει πίσω του.

Συχνά ο Καζαντζάκης διαφοροποιείται θεαματικά από τον Cousin, δηλαδή μεταφράζει με πολύ μεγαλύτερη τόλμη ξεπερνώντας την αυτολογοκρισία και τις αντιλήψεις περί ευπρέπειας του, παλαιότερου βέβαια, Γάλλου μεταφραστή. Για παράδειγμα, όταν ο Σωκράτης λέει στον Αλκιβιάδη *«ἀγανακτῶ ὑπὲρ τοῦ σοῦ καὶ τοῦ ἑμαυτοῦ ἔρωτος»* (19, c5) ο Cousin μεταφράζει με σχεδόν κοσμική ευγένεια *«je suis desolé de notre amitié...»*. Αντίθετα, ο Καζαντζάκης επιλέγει την εντονότερη και λυρικότερη διατύπωση, *«Βαθιά λυπούμαι για την αγάπη που μας σμίγει»*. Να υποθέσουμε ότι δύσκολα θα κρατούσε τη λέξη «έρωτας» μια μετάφραση που η απόστασή της από μας υπερβαίνει τον αιώνα και μάλιστα απευθύνεται στο ευρύ κοινό; Μια προσεχτικότερη ματιά δείχνει πως δεν είναι ακριβώς έτσι τα πράγματα.

Η μετάφραση υπερβαίνει τους όποιους ενδοιασμούς, τις στιγμές που το κείμενο φαίνεται πως ενδιαφέρει πραγματικά τον Καζαντζάκη, ίσως μάλιστα τον εμπνέει και τον ενθουσιάζει. Λίγο πριν την καταληκτική παράγραφο ο συνομιλητής του Σωκράτη λέει, σύμφωνα με τον μεταφραστή:

[...] κοντεύει ν' αλλάξωμεν πρόσωπα, ω Σωκράτη, κ' εγώ να πάρω το δικό σου πρόσωπον και συ το δικό μου. Από σήμερα και πέρα εγώ θα είμαι ο εραστής σου και θα σ' ακολουθώ.

Και ο φιλόσοφος απαντάει:

[...] με πελαργό μοιάζει λοιπόν ο έρωσ μου, γιατί αφού ξεπούλιασε μέσα στην ψυχή σου έρωτα φτερωτό, τώρα τρέφεται πάλι από τον έρωτα αυτόν» (135d8-e3).

Ας σημειωθεί ότι τα λόγια του Σωκράτη στο πρωτότυπο δεν περιέχουν τη λέξη «εραστής», αλλά διατυπώνονται έτσι: «οὐ παιδαγωγῆσω σε ἀπὸ τῆσδε τῆς ἡμέρας, σὺ δ' ὑπ' ἐμοῦ παιδαγωγῆση» (135d8-e3). Το «παιδαγωγούμαι» σημαίνει πράγματι «ακολουθῶ πιστά».

Ο Καζαντζάκης εδώ μεταφράζει με μεγάλη τόλμη, αλλά και με ιδιαίτερη προσοχή και φαντασία. Γοητεύεται από αυτή την αμφιμονοσήμαντη σχέση ταύτισης και ανταλλαγής, από αυτή την αντιστροφή των ρόλων ανάμεσα σε δάσκαλο και μαθητή και κατ' επέκταση ανάμεσα σε συγγραφέα και αναγνώστη, σε αρχαίο φιλόσοφο και μεταφραστή, σε παλαιότερο μύστη και νεότερο. Ο Καζαντζάκης εδώ λειτουργεί «αυτοπροσωπογραφικά»: του είναι οικείος αυτός ο πνευματικός ομοερωτισμός, με την ψυχαναλυτική σημασία του όρου.³⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι αποδίδει με δεξιοτεχνία και ακρίβεια τη μεταφορική πλατωνική φράση «έννεοττεύσας ἔρωτα ὑπόπτερον» επιλέγοντας αυθόρμητα το ρήμα *ξεπουλιάζω* που και σήμερα χρησιμοποιείται στην Κρήτη για να δηλώσει το τέλος της επώασης και την αρχή της εκκόλαψης.

Από την άλλη μεριά, ο πολύγλωσσος Καζαντζάκης κατανοεί την ώσμωση που αναπτύσσεται ανάμεσα στις μεταφράσεις του ίδιου αρχαιοελληνικού κειμένου σε διαφορετικές ευρωπαϊκές γλώσσες. Είναι γνωστό πως δεκαετίες αργότερα, όταν θα μεταφράζει Όμηρο με τη συνεργασία του Ι. Θ. Κακριδή, θα έχει ανοιχτές μπροστά του τις μεταφράσεις του Voss, του Berard, του Mazon, του La Roche κλ.π.³⁷ Δείχνει πως έχει κατανοήσει τη σημασία της *αναμετάφρασης*, καθώς και την ιστορική μοναδικότητα καθεμιάς μεταφραστικής εργασίας, πολύ πριν διατυπωθούν οι σχετικές θεωρητικές θέσεις. Ήδη μεταφράζοντας τον Πλάτωνα, εκμεταλλεύεται πολύ δημιουργικά και εξελληνίζει θεαματικά και ευφάνταστα κάποιες μεταφραστικές λύσεις του Cousin. Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την τολμηρή απόδοση του ρήματος *πλανῶμαι* που είναι τόσο σύνηθες στον πλατωνικό διάλογο και απαντά κυρίως στο δεύτερο πρόσωπο. Ο Cousin το αποδίδει με διάφορους τρόπους (*errer, hésiter en plusieurs opinions*, κλ.π.) και μια φορά με μεγαλύτερη πρωτοτυπία: η ερώτηση του Σωκράτη «οὐκ ἄρα πλανᾷ» (117d5) αποδίδεται ως «tu n' es donc jamais flottant et incertain». Ο Καζαντζάκης, αντλώντας πιθανότατα την ιδέα από τη λέξη *flottant*, προτιμά να μεταφράζει παντού το ρήμα *πλανῶμαι* με το «*κυμαίνομαι*» που εμπεριέχει μια μεταφορική εικόνα. Ο μεταφραστής προσδίδει στο ρήμα αυτό μια όχι συνηθισμένη σημασία που μάλιστα δεν παραμένει σταθερή, αφού φυσικά και το πλατωνικό *πλανῶμαι* επίσης έχει σημασίες ελαφρά διαφορετικές, ανάλογα με τη θέση του.

Ο Σωκράτης, λοιπόν, σύμφωνα με τον Καζαντζάκη ρωτάει τον Αλκιβιάδη:

Κι αν βρισκόσουν σε καράβι θάλλεγες και συ τη γνώμη σου; αν προς τα μέσα ή προς τα έξω πρέπει να στρέψουν το τιμόνι; και επειδή δεν γνωρίζεις από τέτοια θα εκυμαίνεσο στην απόφασή σου ή μήπως θάφηνες την φροντίδα στον Κυβερνήτη και συ θα ησύχαζες; (117d 1-3).

Παρόλο που αυτός ο τύπος του «κυμαίνομαι» δεν είναι ιδιαίτερα εύηχος, όμως το ρήμα δείχνει μια αίσθηση ρευστότητας, δηλώνει δισταγμό, αμφιβολία και ταραχή, ένα εσωτερικό τρικύμισμα τόσο σύνηθες στον Καζαντζάκη, ενώ φαίνεται ταιριαστό με τη θαλασσινή εικόνα του карабиού που ταξιδεύει, τονίζοντας την αντίθεση με το ρήμα «θα ησύχαζες».

Στη μετάφραση του Ίωνα προβάλλει και πάλι ακόμα ευκρινέστερο το αυτοείδωλο του Καζαντζάκη. Υπάρχουν στιγμές όπου ο μεταφραστής φαίνεται να ταυτίζεται με τον πλατωνικό ραψωδό που μπορούσε να εκφωνεί με τόση επιτυχία τους στίχους του Ομήρου. Λέει λοιπόν ο Ίων σύμφωνα με τον Καζαντζάκη: *«Κανείς άλλος άνθρωπος έως τώρα δεν κατόρθωσε τόσο πολύ και τόσο καλά να εννοήσει τον Όμηρον όσον εγώ»*. Η συγγένεια νου και καρδιάς ανάμεσα στον αρχαίο ποιητή και τον ερμηνευτή του, η αποκλειστική σχέση ανάμεσα στον μέγιστο ποιητή και στον μέγιστο ραψωδό, αυτή η ιδιαίτερη επικοινωνία ανάμεσα σε δυο εκλεκτούς, όλα αυτά τα γνώριμα στοιχεία στον τρόπο σκέψης και δημιουργίας του Καζαντζάκη συμπυκνώνονται στη φράση *«να εννοήσει τόσο πολύ και τόσο καλά»*. Στη μετάφραση του Καζαντζάκη υποδηλώνεται η *«μια ψυχή που μιλάει σ' άλλη ψυχή»*, αυτή του ραψωδού σ' αυτήν του ποιητή. Στην πραγματικότητα όμως στα λόγια του Ίωνα (μιλούμε για το πρωτότυπο) φαίνεται πως υπάρχει λιγότερο βάθος: απλώς ένας άρτι βραβευμένος και μάλλον αυτάρεσκος ραψωδός επαίρεται για τις γνώσεις και την τεχνική του. Η σύγχρονη μετάφραση του Ν. Μ. Σκουτερόπουλου βάζει – ορθά – τον Ίωνα να λέει: *«Κανείς ίσαμε τώρα δεν μπόρεσε να πει τόσα πολλά και όμορφα πράγματα για τον Όμηρον όπως εγώ»*. Ανάλογα ο Cousin μεταφράζει: *«Από όλους τους ανθρώπους είμαι ο μόνος που μιλάει πιο καλά και με μεγαλύτερη ευκολία για τον Όμηρο»* (je suis celui de tous les hommes qui parle le mieux et avec le plus de facilité sur Homère).

Αντίθετα προς τον Καζαντζάκη, οι περισσότεροι μεταφραστές, Έλληνες και ξένοι, παλαιότεροι και σύγχρονοι, αποδίδουν στον συνομιλητή του Πλάτωνα μια υπερβολική αυτοπεποίθηση που αγγίζει την κωμική έπαρση, αφού δεν συνοδεύεται τη συναίσθηση ότι θεία μοίρα, δηλαδή με δώρο θεϊκό, είναι ο ραψωδός τόσο ικανός ερμηνευτής του Ομήρου. Μεταφράζοντας το σχετικό πλατωνικό χωρίο (530, d2-4) ο Καζαντζάκης αναβαθμίζει κι εξευγενίζει τη μορφή του ραψωδού και σίγουρα του προσδίδει πολύ περισσότερη πνευματικότητα από όση συνηθίζουν να του αποδίδουν παλαιότεροι και σύγχρονοι μελετητές. Με τον τρόπο αυτό αποδυναμώνεται ο παιγνιώδης τόνος, όπως εκδηλώνεται κυρίως στην ανάλαφρα σχεδιασμένη φιγούρα του Ίωνα σε ένα διάλογο που θεωρήθηκε πειραστικός των ραψωδών και των ποιητών, ενώ αμβλύνεται η αντίθεση ανάμεσα στον φιλόσοφο και τον συνομιλητή του. Αυτή η πρόσληψη της μορφής του Ίωνα από τον Νεοέλληνα συγγραφέα είναι χαρακτηριστική και ίσως, παρά την ασυμφωνία της με τις απόψεις των περισσότερων ειδικών, κάθε άλλο παρά άστοχη. Ο σημερινός αναγνώστης αναρωτιέται γενικά αν ο Πλάτωνας παρουσίαζε τους συνομιλητές του Σωκράτη, αυτούς που ήταν αληθινά πρόσωπα, αρκετά κατώτερους από ό,τι ήταν πραγματικά, στην προ-

σπάθειά του να δείξει πως ο δάσκαλός του υπερίσχυε με αδιαμφισβήτητη άνεση στον διάλογο. Ξεκινώντας από παρόμοιες σκέψεις, εύλογα μπορούμε να αναρωτηθούμε μήπως ο Καζαντζάκης, που εδώ μεταφράζει ανεπηρέαστος από οποιοδήποτε καθοδηγητικό σχόλιο, δεν έχει εντελώς άδικο.³⁸

Ας δούμε όμως τι ακριβώς εξηγεί ο Σωκράτης στον Ίωνα, σύμφωνα πάντα με τη μετάφραση Καζαντζάκη:

Νομίζω πως δεν σε κάνει η τέχνη να μιλής τόσο καλά για τον Όμηρον, αλλά θεία δύναμις που σε κινεί, καθώς την πέτραν που ο Ευριπίδης την ωνόμασε μαγνήτην, ο δε λαός την λέει ηράκλειαν πέτραν. Η πέτρα δε αυτή, όχι μόνον τραβά τα σιδερένια δακτυλίδια, αλλά και δύναμιν βάζει μέσα στα δακτυλίδια αυτά, ώστε να μπορούν να κάμουν ό,τι και η πέτρα, άλλα δηλαδή να τραβούν δακτυλίδια, ώστε κάποτε μακρότατος ορμαθός από σιδεράκια ν' αλληλοσυγκρατείται κρεμάμενος. Εις όλα δε αυτά τα σιδεράκια η δύναμις προέρχεται από την πέτραν.

Έτσι και η Μούσα: Αυτή μεν ενθέους δημιουργεί ανθρώπους, από τους ενθέους δε αυτούς ολόκληρος ορμαθός άλλων ενθουσιασμένων εξαρτάται. (533d1-e6)

Ποιητική παραβίαση της συντακτικής σειράς και εσώτερος ποιητικός ρυθμός, συνθετική αφομοίωση στοιχείων από διαφορετικές περιόδους και μορφές της γλώσσας, χαρακτηριστικό ελαφρύ άγγιγμα της κρητικής διαλέκτου για ν' αναδειχτεί ο ανάλαφρος παιγνιώδης τόνος, αλλά και το βάθος του πλατωνικού κειμένου, μ' ένα «ύφος επίσημο», όπως θα πει αργότερα ο ίδιος ο Καζαντζάκης για να χαρακτηρίσει όμως το ιδανικό μεταφραστικό ήθος της *Ιλιάδας*. Ο Καζαντζάκης δεν αλλάζει τη λέξη *ορμαθός* που υπάρχει στο πλατωνικό κείμενο, αφού την συναντούμε στο κρητικό ιδίωμα, αλλά και σε άλλα νεοελληνικά ιδιώματα.

Ο Καζαντζάκης κρατάει ως έχει και τη λέξη *ένθεος* που εναρμονίζεται ιδιαίτερα με τη δική του αντίληψη περί δημιουργίας. Τα θεωρητικά θέματα που αναπτύσσονταν γύρω από την ποίηση και τη λογοτεχνική δημιουργία φαίνεται πως τον ενδιαφέρουν ιδιαίτερα. Γι' αυτό μεταφράζει με προσοχή τα σχετικά λόγια του Σωκράτη:

[...] Τι ελαφρό πραγματάκι είναι ο ποιητής και πουλί και ιερόν και δεν μπορεί να δημιουργήσει πριν κυριευθεί από το δαιμόνιον και καταστεί εξωφρενικός και ο νους του δεν υπάρχει πια μέσα του» (534b 3-6).

Η αντίληψη αυτή για τον *έκφρονα* και *ένθεο* ποιητή που δημιουργεί, ενώ ο Θεός τον βοηθάει «*συναρπάζοντας τον νου του*» (*έξαιρούμενος τόν νοῦν*, Ίων, 534, c8), γοητεύει και ακολουθεί τον Καζαντζάκη σ' όλη του τη ζωή συνοδεύοντας όλο του το έργο. Ήδη στο παθιασμένο παραλήρημα του νεανικού του κειμένου *Όφης και κρίνο* (1906) έχει γράψει: «*Νοιώθω να κατεβαίνει μέσα μου ένας θεός, πνεύμα δημιουργίας φυσάει πάνω απ' τη σκέψη μου*».³⁹ Περισσότερο από δυο δεκαετίες αργότερα ο αυτοπροσωπογραφικός αφηγητής της δικής του *Οδύσσειας*, πριν αρχίσει να τραγουδάει «*τα πάθη και τα βάσανα*» του Οδυσσέα ζητάει απ' τον θεό: «*τη φρονιμάδα πάρε μου, ν' ανοίξουν τα μελίγνια / ν'*

ανοίξουν οι καταπακτές του νου...». Ο θεός βοηθάει την έμπνευση και τη μνήμη. Η επαφή με τον *Ίωνα* στάθηκε καταλυτική για τον μεταφραστή που μέσα από την ανάγνωση αυτού του κειμένου ανακάλυψε, συγκρότησε και εν τέλει προέβαλε στη μετάφρασή του το δικό του (αυτο)είδωλο.

Όπως είναι γνωστό στον πλατωνικό *Ίωνα* εμπεριέχονται εγκείμενα ομηρικά θραύσματα (fragments intratextuels). Ίσως έχουμε για πρώτη φορά μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση αυτού του φαινομένου που ονομάζεται *mise en abyme*. Τα ομηρικά εγκείμενα ανασηματοδοτούνται μέσα στο πλατωνικό κειμενικό πλαίσιο και η κυριότερη μεταμόρφωση που υφίστανται είναι η αποφόρτισή τους από τη μυθική αχλή του ηρωϊκού κόσμου, η μετάλλαξή τους σε παραδείγματα καθημερινότητας. Οι μεταφραστές του *Ίωνα* ωστόσο αρκούνται συνήθως στο να παραθέσουν τα σχετικά αποσπάσματα από μια γνωστή ομηρική μετάφραση, χωρίς να παραθέτουν αιτιολόγηση· και ο Καζαντζάκης δεν αποτελεί εξαίρεση. Για την απόδοση των οδυσσειακών στίχων επιλέγει να παραθέσει αποσπάσματα από την πολυεπεξεργασμένη μετάφραση του Ι. Πολυλά με την πρώιμη γλωσσική νηφαλιότητά της. Τρεις δεκαετίες σχεδόν αργότερα, όταν ο ίδιος ο Καζαντζάκης θα καταπιαστεί με τη μετάφραση του Ομήρου θα χαρακτηρίσει την ιλιαδική μετάφραση του Πολυλά «άτονη, μαλακιά και ασημαντη». Για τα εγκείμενα αποσπάσματα της *Ιλιάδας* επιλέγει την αδρή μετάφραση του Πάλλη που βέβαια, όπως είναι γνωστό, επιχειρεί εμφανέστατα να ζωντανέψει τον κόσμο του Δημοτικού τραγουδιού. Για την εποχή του η επιλογή αυτής της τότε δεκάχρονης «μαλλιάρης» μετάφρασης έχει ιδιαίτερη σημασία. Όταν θα επιχειρήσει τη δική του μετάφραση της *Ιλιάδας*, θα εργαστεί κυρίως σε αντιπαράθεση μ' αυτήν τη μετάφραση: είναι γνωστό ότι εκεί που οι αντιπαραθέσεις είναι εντονότερες, εκεί και οι οφειλές είναι περισσότερες.⁴⁰

Ο Καζαντζάκης ασχολείται με σχετική φροντίδα και με τη μετάφραση του *Μίνωα*, έργου που γράφτηκε από κάποιον Ακαδημαϊκό. Νομίζω πως αυτό το κείμενο με την μεταηροδότεια σύγκριση που πραγματοποιεί ο εταίρος του Σωκράτη ανάμεσα στα διαφορετικά ταφικά έθιμα και τους σχετικούς νόμους διαφορετικών λαών, σε διαφορετικές εποχές (στοιχείο που προδίδει άλλωστε μεταξύ άλλων και τη μεταγενέστερη εποχή της δημιουργίας του) θα πρέπει να κίνησε το ενδιαφέρον του (μελλοντικού) κοσμοπολίτη και ταξιδευτή συγγραφέα.⁴¹

Και για τη μετάφραση του *Μίνωα* ο Καζαντζάκης εργάζεται πάντα με τη βοήθεια του Cousin. Στην εισαγωγή του ο Γάλλος λόγιος, που γενικά μετέφραζε με προσοχή και αρκετή ευαισθησία, διατυπώνει την ακόλουθη παρατήρηση:

Στο κείμενο αυτό οι λέξεις νόμος, νομίζω, νέμω διανέμω, νομεύς, νόμιμος, άνομος, νομοθέτης, νομικός κ.λπ. επανέρχονται κάθε στιγμή [...] και δίνουν μια ενότητα στον διάλογο που στάθηκε αδύνατον να αποδώσω στη μετάφραση, γιατί οι αντίστοιχες γαλλικές λέξεις δεν είναι ομόρριζες.⁴²

Ο Καζαντζάκης, λοιπόν, μεταφράζει το κείμενο *Μίνωας ή περί νόμου* παίρνοντας υπόψη του αυτή την παρατήρηση που η ταχύτητα της εργασίας του δεν τον αφήνει να την ακολουθήσει ακριβώς. Διατηρεί όμως το ρήμα «νομίζω» που στον διάλογο έχει διαφορετικές σημασίες, μεταφράζει σωστά, αλλά δεν κατορθώνει να κρατήσει πάντα σε όλη τους την έκταση τα ηχητικά παιχνίδια. Για παράδειγμα, ο Σωκράτης στη μετάφραση ρωτάει: «Αφού ο νόμος καθορίζει τα νόμιμα, τι είναι νόμος;» ενώ στο πρωτότυπο λέει: «Επειδή νόμω τὰ νομιζόμενα νομίζεται, τίνι ὄντι τῷ νόμῳ νομίζεται;» (314a 6-7).

Μεταφράζοντας αυτό το ψευδοπλατωνικό κείμενο ο Καζαντζάκης έρχεται σε επαφή με την εμπεριεχόμενη συνηγορία του Μίνωα.⁴³ Ο μυθικός βασιλιάς της Κρήτης παρουσιάζεται ως ο άριστος των νομοθετών, ανώτερος από τον Ραδάμανθυ που έχει κυρίως εκτελεστική εξουσία και αρμοδιότητα. Στην παρατήρηση του εταίρου – συνομιλητή ότι επικρατεί η άποψη πως ο Ραδάμανθός ήταν δίκαιος, ενώ ο Μίνως «άγριος, σκληρός και άδικος», ο Σωκράτης, στη μετάφραση του Καζαντζάκη απαντά «*αττικόν παραμύθι μου διηγείσαι και τραγικό*»: ο μυθικός βασιλιάς της Κρήτης απλώς θέλησε να επιβάλει φόρους στους Αθηναίους. Μεταφράζει, λοιπόν, ο Καζαντζάκης με χαρακτηριστική καθαρεύουσα δικανικής συνηγορίας που προδίδει τις νομικές σπουδές και αναγνώσεις του,

Απ' όλην δε την ποίησιν η περισσότερο δημοφιλής είναι η τραγωδία, σ' αυτήν δε παρουσιάζοντες εμείς τον Μίνωα, τον τιμωρούμε για τους φόρους που μας ανάγκασε να του πληρώσωμεν. Αυτό το σφάλμα διέπραξε ο Μίνως, να μας γίνει μισητός και ιδού εκείνο που μ' ερώτησες, πόθεν προήλθεν η κακή φήμη του σ' εμάς [...]

Σαράντα χρόνια αργότερα ο Καζαντζάκης θα θυμηθεί τη συνηγορία του Μίνωα για να πλάσει τον δικό του αυτοπροσωπογραφικό ήρωα, σοφό και οξυδερκέστατο βασιλιά - στοχαστή στην τραγωδία του *Κούρος*. Εδώ ο Μίνωας στέλνει ο ίδιος την Αριάδνη να βοηθήσει τον (επίσης αυτοπροσωπογραφικό) Θησέα, επιθυμεί να τον κάνει «*κληρονόμο*» του για να ανανεώσει αυτός, ο νεαρός «*ξανθόμαλλος βάρβαρος της Αθήνας*», τον δικό του υπερεκλεπτυσμένο και εκφυλισμένο πια λαό των Κρητών. Αυτή η μορφή του Μίνωα - σεβάσμιου νομοθέτη έρχεται σε αντίθεση με τον ομώνυμο ήρωα του Σικελιανού στο έργο του *Ο Δαίδαλος στην Κρήτη* (1942), όπου ο βασιλιάς της Κρήτης φοράει το προσωπίο του Μινώταυρου και παίρνει το ρόλο του ανθρωποφάγου τέρατος.⁴⁴ Ο *Κούρος* του Καζαντζάκη δημιουργείται σε ένα είδος αντιπαράθεσης ή διαφωνίας, ένα είδος διακειμενικής αντίρρησης προς το έργο του Σικελιανού, αλλά φαίνεται πως ζυμώνεται και με το υλικό από την ανάμνηση του ψευδοπλατωνικού κειμένου: εδώ ο Σικελιανός φαίνεται πως στα μάτια του Καζαντζάκη γίνεται κι αυτός ένας από τους ποιητές που αδικούν τον μυθικό ήρωα, ενώ ο ίδιος τον δικαιώνει. Να πώς περιγράφει τον Μίνωα με το στόμα της Αριάδνης:

Κάθε εννιά χρόνια ανεβαίνει στην πιο ψηλή θεοβάδιστη βουνοκορφή της Κρήτης και μιλάει με το Θεό. / Ομάδι οι δυο τους στην απάνθρωπη ερημιά της κορυφής / Βουλεύονται πώς να κυβερνούν τους

λαούς / Μιλούν κι αντιμιλούν, πιάνουν τα παζαρέματα / φτάνουν σε συμφωνία, καταγράφει σε πήλινες πλάκες με ιερατικά μυστικά σημάδια τους νόμους, και κατεβαίνει πάλι στους ανθρώπους... / και τους χαράζει, γύρα από τη μεγάλη αυλή του Παλατιού μας / πάνω στην Πέτρα.⁴⁵

Ο Μίνωας έχει κάτι από τη βιβλική μορφή του Μωϋσή, αλλά η επικοινωνία του με το θεό δεν έχει μόνο την έννοια της μύησης και της καθοδήγησης αλλά και της σύγκρουσης: ο νομοθέτης θεός και ο νομοθέτης άνθρωπος διαφωνούν και “παζαρεύουν”, πράγμα που δείχνει ότι είναι σχεδόν ισάξιοι ή ότι αυτή η συνομιλία γίνεται σχεδόν επί ίσοις όροις: άλλη μια πλατωνική αφητηρίας εκδοχή της εικόνας του εκλεκτού που συνδιαλέγεται με άλλον εκλεκτό, σύμφωνα πάντα με την πρόσληψη του Καζαντζάκη.

Στο ίδιο δραματικό έργο η αναμέτρηση του έτερου αυτοπροσωπογραφικού ήρωα, του Θησέα, με τον Μινώταυρο καταλήγει σε μια ξεχωριστή και βαθύτατη επικοινωνία, καθώς και στην απελευθέρωση του δεύτερου και τη μεταμόρφωσή του σε Κούρο, δηλαδή σε άλλο Θησέα «ιδιον κι απaráλλαχτο», αλλά «πιο ψηλό, πιο γαληνό, πιο ωραίο». Υπάρχει ένα είδος ταύτισης και ταυτόχρονα διπλασιασμού του ήρωα, ως εγκαθίδρυση μιας απροσδόκητης και ξεχωριστής συντροφικότητας κάτι περίπου «σαν την ψυχή που βλέπει την εαυτή της σε άλλη ψυχή». Θα θυμίζαμε για πολλοστή φορά ότι κάτι τέτοιο πραγματώνεται κατά τον Καζαντζάκη με την προϋπόθεση να είναι και οι δυο ψυχές εκλεκτές και μεγάλες. Ο Καζαντζάκης λειτουργεί, όπως ο ήρωάς του, ο Θησέας που αναμετριέται, συμφιλιώνεται και εξομοιώνεται με το εκλεκτό μυθικό τέρας. Στον συγγραφέα που οφείλει να μεταφράσει (θα χρησιμοποιούσαμε μάλιστα το ρήμα «να δαμάσει», όταν πρόκειται για έργο, όπως αυτό του Ομήρου ή του Πλάτωνα) αναγνωρίζει το δικό του πρόσωπο, μέσα από την “αναμέτρηση” με το έργο του (άλλου) μεγάλου δημιουργού.

Σ’ αυτό το πλαίσιο, κατά την πολύμοχθη μετάφραση του Ομήρου, νομίζω πως μια ισχυρότατη άτυπη βάση συνεννόησης ανάμεσα στον Καζαντζάκη και τον σοφό του συνεργάτη είναι οι απόψεις του Ενωτικού και Νεοαναλυτικού Κακριδή για ένα και μοναδικό μεγάλο ποιητή, δημιουργό της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. Αυτή η αντίληψη επιτρέπει στον Καζαντζάκη να μεταφράσει Όμηρο με παρόμοιον τρόπο μ’ αυτόν που μεταφράζει Πλάτωνα: να προβάλλει δηλαδή το δικό το αυτοείδωλο στο αρχαίο έπος, ή μ’ άλλα λόγια, αυτός, ο ποιητής της *Οδύσσειας* με τους 33.333 δεκαεφτασύλλαβους στίχους, να καθρεφτίσει τη δική του ποιητική φυσιογνωμία στο έργο του μέγιστου επικού, δαμάζοντας πλήθος δυσχέρειες: «Κοντεύει ν’ αλλάζωμεν πρόσωπα» λέει ο Αλκιβιάδης στον Σωκράτη «Εγώ θα σε κάμω ιδιον με μένα», λέει ο Θησέας στον Μινώταυρο – Κούρο.

Κι αλλού ο ίδιος αυτοπροσωπογραφικός νεαρός ήρωας δηλώνει προβάλλοντας μια ακόμα εκδοχή του περίφημου καζαντζακικού αυτοειδώλου:

*Εγώ κι ο Θεός μου είμαστε ένα’ όταν αυτός σκύβει πάνω απ’ το νερό, βλέπει το πρόσωπό μου’ όταν εγώ σκύβω πάνω απ’ το νερό, βλέπω το πρόσωπό του.*⁴⁶

Εμείς, ως σχολαστικοί αναγνώστες, θα μπορούσαμε να αντικαταστήσουμε τη λέξη Θεός με την, λίγο αδόκιμη, έκφραση «ο αρχαίος λογοτέχνης (ή φιλόσοφος) προς μετάφραση».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Για τα πλατωνικά κείμενα χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω εκδόσεις:

Για τον *Μίνωα*: *Platonis Opera*, Tomus V: Tetralogia IX (Minos, Leges, Epinomis, Epistulae), Definitiones et Spuria. Recognovit brevisque adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet, Oxonii, E. typographeo Clarendoniano, 1907 [ανατύπωση 1976] / Platon, *Œuvres complètes*, XIII, 2e partie: *Dialogues suspects*, ed. J. Souilhé (1930), Les Belles Lettres, 1989.

Για τον *Ίωνα*: *Platonis Opera*, Tomus III: Tetralogia VII (Hippias Maior, Hippias Minor, Io, Menexenus). Recognovit brevisque adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet, Oxonii, E. typographeo Clarendoniano, 1907 [ανατύπωση 1976] / Plato, *Ion: or on the Iliad*, edited with introduction and commentary by Albert Rijksbaron, Brill, 2007.

Για τον *Αλκιβιάδη*: *Plato's Alcibiades*, edited by N. Denyer, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

1 Βλ σχετικά Γ. Π. Σταματίου *Ο Καζαντζάκης και οι Αρχαίοι*, Αθήνα, 1983, σ. 51. Ο Ρ. Bien παρατηρεί γενικότερα ότι «σ' όλη του τη ζωή ο Καζαντζάκης εξαρτιόταν από την πένα του για να ζήσει» γι' αυτό «έγραφε πάντα γρήγορα», Π. Μπην, *Οκτώ κεφάλαια για τον Νίκο Καζαντζάκη*, Καστανιώτης, 2007, σ. 18.

2 Βλ. Χ. Δ. Γουνελάς, «Πλατωνικές προεκτάσεις στον Τελευταίο Πειρασμό» στο Κ. Ε. Ψυχογιός (επιμ.), *Ν. Καζαντζάκης, Το έργο και η πρόσληψή του*. Πεπραγμένα διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου: Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου, Γάλλος, 23-25 Απριλίου 2004, Ηράκλειο

Κρήτης, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 2006, σ. 189-202· Μ. Πασχάλης, «Η κυοφορία του Ζορμπά και οι τέσσερις μαίες του: Όμηρος, Πλάτωνας, Δάντης κ' Σαίξπηρ», *Νέα Εστία*, τχ. 1806 (Αφιέρωμα στον Νίκο Καζαντζάκη) (Δεκέμβριος 2007) 1122-1144.

3 Βλ. G. Steiner, «Η ερμηνευτική κίνηση», στο *Μετά τη Βαβέλ*, μετάφραση Γ. Ν. Κονδύλης, Scripta, 2004, σ. 493-657· J. P. Commeti, «Le Recul du texte, Herméneutique et traduction», *Sud*, τχ. 69/71 (1987) 13-27.

4 Σύμφωνα με το διαφημιστικό κατάλογο στα οπισθόφυλλα των βιβλίων, εκδίδεται «ολόκληρος ο Πλάτων εις 33 τόμους δεμένους». Μερικοί μεταφραστές είναι (ή γίνονται αργότερα) γνωστοί λόγιοι και λογοτέχνες, όπως ο Ι. Γρυπάρης που μεταφράζει την *Πολιτεία*, ο Αλ. Μωραϊτίδης την *Απολογία* και τον *Ευθύφρονα*, ο Αρ. Καμπάνης τον *Χαρμίδα* και τον *Λάχητα*, ο ίδιος ο Ζερβός τον *Μενέξενο*· άλλοι είναι λιγότερο γνωστοί και περισσότερο σχολαστικοί. Οι μεταφράσεις δεν μοιάζουν φυσικά μεταξύ τους.

5 Η Γαλάτεια παρουσιάζει τον Ι. Ζερβό στο πρόσωπο του ήρωά της, Ηλία Ζέρβα, με τον συνηθισμένο της λίγο σκωπτικό και αυστηρό τρόπο, αλλά επιβεβαιώνει ότι «ήταν διευθυντής με απόλυτο βέτο. Ότι έκανε καλά καμωμένο[...].» Βλ. Γ. Καζαντζάκη, *Ανθρωποι και Υπεράνθρωποι* (1957), Καστανιώτης, 2007, σ. 115.

6 Την προηγούμενη δεκαετία έχουν σημάδεψει τα Ευαγγελικά (1901) και τα Ορεσσειακά (1903), ενώ το 1910 ιδρύεται ο Εκπαιδευτικός Όμιλος στον οποίο συμμετέχει ο Καζαντζάκης.

Είναι πολύ κοντά και οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) όπου ο συγγραφέας έχει καταταγεί ως εθελοντής, για να αποσπαστεί τελικά στο ιδιαίτερο γραφείο του Ε. Βενιζέλου. Βλ. Π. Ν. Τζερμιάς, «Αλληλοσυγκρουόμενα για τον Καζαντζάκη των Βαλκανικών πολέμων» στο *Ο «πολιτικός» Ν. Καζαντζάκης. Αυτός ο άγνωστος διάσημος*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2010.

7 Γενικά ο λεγόμενος «μεταφραστικός ορίζοντας» του Καζαντζάκη είναι ιδιαίτερα φορτισμένος. Βλ. Α. Berman, *Pour une critique des traductions: J. Donne*, Gallimard, 1995, σ. 76-82.

8 Δυο φορές στη μονοσέλιδη εισαγωγή της ιλιαδικής μετάφρασής του, πάντα για τον οικο Φέξη, ο Ζερβός τονίζει πως μέλημά του ήταν «να μη κουράζει» τον αναγνώστη. Βλ. *Ομήρου Ιλιάς*, Γ. Δ. Φέξης, 1911.

9 Δεν είναι βέβαια ούτε η πρώτη, ούτε η τελευταία φορά που οικονομικοί παράγοντες επηρεάζουν την ιστορία των Γραμμάτων.

10 Βλ. Ν. Καζαντζάκη, *Ιστορία του Γλωσσικού Ζητήματος*, στο Ε. Αλεξίου – Γ. Στεφανάκης (επιμ.), *Ν. Καζαντζάκης. Γεννήθηκε για τη δόξα*, Καστανιώτης, 1983, σ. 83-105 (Αναδημοσίευση από *Νουμά*, τχ. 347 [7 του Θεριστή] 1909).

11 Ν. Καζαντζάκης, *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας*, εκδ. Π. Σταύρου, 1998 [1^η έκδοση: τυπογραφείο Στ. Αλεξίου, 1909].

12 Το 1907 έχει δημοσιευθεί το θεατρικό έργο *Ξημερώνει* που δημιούργησε αρκετό θόρυβο, το 1910 βραβεύεται το έργο *Πρωτομάστορας* (ή *Θυσία*), την ίδια χρονιά δημοσιεύεται στην «Ακρόπολη» η επιθετικότερη κριτική, «Ραγιάδες», για τα θεατρικά πράγματα, αλλά και για την κατάσταση της κριτικής στην Ελλάδα. Βλ. Κ. Πετράκου, *Ο Καζαντζάκης και το Θέατρο*, Μίλητος, 2005, σ. 62-63.

13 Βλ. C. Ritter, *Neue Untersuchungen über Platon*, Μόναχο 1910. Πρώτος ο Schleiermacher θέτει θέμα αμφισβήτησης της γνησιότητας του *Ίωνα*. Βλ. σχετικά *Πλάτωνος Ίων*, εισαγωγή Π. Καλλιγά, μεταφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Εκκρεμές, 2002 / *Πλάτωνος Ίων*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Α. Ροζοκάκη, Επικαιρότητα,

2008· *Πλάτωνος Ίων*, εισαγωγή-σχόλια Μ.Ι. Γιόση, μετάφραση Δ.Γ. Σπαθάρας, Εκδ. Εικοστός Πρώτου, 1998.

14 F. Schleiermacher, *Platons Werke*, 3 τόμοι, Βερολίνο, 1804-1826. Για τη σημερινή θετική αποτίμηση και γενικά τη σχετική επικαιρότητα των ερευνών του βλ. J. A. Lamm, «Schleiermacher as Plato Scholar», *The Journal of Religion*, τ. 80, τχ. 2 (2000) 206-239.

15 *Oeuvres de Platon, traduites par Victor Cousin*. (1825-1840, 13 τόμοι), V, Rey et Belhatte, Libraires - éditeurs, 1851.

16 Επιστολή προς Ι. Θ. Κακριδή (30 Ιουλίου 1942). Βλ. Ι. Θ. Κακριδής, «84 γράμματα του Καζαντζάκη στον Κακριδή», *Νέα Εστία*, τχ. 1211 (Αφιέρωμα στον Νίκο Καζαντζάκη) (Χριστούγεννα 1977) 255-300.

17 Βλ. W. Benjamin, «Die Aufgabe des Übersetzers» (1923), *Gesammelte Schriften*, τ. IV, Suhrkamp, 1992, σ. 9-21.

18 Ανάμεσα στους μαθητές του δημοφιλέστατου Cousin υπάρχουν και Έλληνες, όπως ο Πέτρος Βράιλας – Αρμένης. Βλ. R. Argyroulou, «La diffusion de la pensée de V. Cousin en Grèce au XIXe siècle», *Rue Descartes*, τχ. 51 (2006) 30-34.

19 Ο Καζαντζάκης βρίσκει «μαλακή» την ομηρική μετάφραση του Berard, περιφρονεί τη μουσική του Debussy, ενώ ψέγει την «επιπόλαιη γαλλίζουσα ανατροφή» του Πούσκιν. Βλ. Ν. Καζαντζάκης, *Ιστορία της Ρώσικης Λογοτεχνίας*, Ελ. Καζαντζάκη, 1965, σ. 115.

20 Βλ. P. Leroux, *Refutation de l' eclectisme*, MDCCCXXXIX, σ. 91· E. Lerminier, *Lettres philosophiques adressées à un Berlinois*, 1832, σ. 65-99.

21 *Πλάτωνος Αλκιβιάδης*, εισαγωγή Νίκος Κ.αζαντζάκης, Γ. Φέξης, σ. γ' - ε'.

22 D. Kosztolányi, *Ο Κλεπτομανής Μεταφραστής*, μετάφραση Α. Σιδέρη, Άγρα, 2011.

23 F. Schleiermacher, «Methoden des Übersetzen» (1813) στο *Sämtliche Werke*, Βερολίνο, Reimer, 1938· G. Toury, *In search of a Theory of Translation*, Tel-Aviv University, 1980, σ. 141· A. Berman, ό.π., σ. 50.

- 24** Βλ. Α. Berman, ό.π., σ. 47.
- 25** Βλ. Α. Berman, ό.π., σ. 47-48.
- 26** Βλ. Μ. Πασχάλης, ό.π.· Χ.Χ.Δ. Γουνελάς, «Η έννοια του ομοίου στις τραγωδίες του Καζαντζάκη» στο R. Beaton (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Ηράκλειο Κρήτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011.
- 27** Είναι γνωστός για παράδειγμα ο θαυμασμός του για τη «Νέα Ισπανία» του Φράνκο. Βλ. P. Bien, *Καζαντζάκης: Η πολιτική του πνεύματος*, μετάφραση Αθανάσιος Κ. Κατσικερός, τ. Β', Ηράκλειο Κρήτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- 28** Γ. Καζαντζάκη, *Άνθρωποι και Υπεράνθρωποι*, ό.π., σ. 137· Π. Πρεβελάκης, «Ο Καζαντζάκης – Βίος κ' Έργα», *Ευθύνη* (1977) 3-39, ειδικά σ. 9.
- 29** Βλ. H. R. Jauss, *Pour une herméneutique littéraire*, Gallimard, 1988, σ. 366.
- 30** *Συνομιλία Έκερμαν με τον Γκαίτε*, μετάφραση Ν. Καζαντζάκης, Γ. Δ. Φέξης, 1911.
- 31** Βλ. Ν. Καζαντζάκης, *Επιστολές προς Γαλάτεια*, Δίφρος, 1993.
- 32** Π. Πρεβελάκης, «Ο Καζαντζάκης – Βίος και Έργα», ό.π., σ. 10. Ο P. Bien παρατηρεί εύστοχα πως «αυτό που κατόρθωσε ο Καζαντζάκης [...] ήταν να προσαρμόσει, τη φιλοσοφία του Μπερζόν στις προϋπάρχουσες ιδιοσυγκρασιακές, διανοητικές και πνευματικές ανησυχίες του...» στο *Καζαντζάκης, Η πολιτική του πνεύματος*, ό.π., σ. 51.
- 33** Ο Cousin για να απαντήσει στην κατηγορία του αμοραλισμού που θα μπορούσε να συνοδεύει την όποια ιδεολογική «ασυνέπεια» τονίζει συχνά την ηθική (και με τη συνήθη σημασία) του Πλάτωνα από την οποία «εκπορεύεται το σύνολο των πολιτικών του σκέψεων».
- 34** Βλ. Κ. Α. Δημάδης, «Ο Ν. Καζαντζάκης πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό στην Ελλάδα για την εκτέλεση του Φ. Γκ. Λόρκα», Γ. Λαδογιάννη – Α. Μπενάτσης – Ε. Νικολοδάκη (επιμ.), *Ευτυχισμός. Τιμή στον Ε. Κατωμένο*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2010, σ. 107-135.
- 35** Βλ. Γράμμα 236, Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα, Εκδόσεις Καζαντζάκη, 1984, σ. 464-465.
- 36** Βλ. S. Tomasella, *L' homo- érotisme en quête affective du même*, Psychanalyse, 1998· Δ. Παπανικολάου, ««Αφεντικό, άνθρωπο δεν αγάπησα σαν εσένα.»: Ο Α. Ζορμπάς κ' η ποιητική της ομοκοινωνικότητας», στο Σ. Ν. Φιλιππίδης (επιμ.), *Ο Καζαντζάκης τον 21^ο αιώνα*, Ηράκλειο Κρήτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Πανεπιστήμιο Κρήτης/ Φιλοσοφική Σχολή, 2010, σ. 435-475.
- 37** Βλ. Επιστολές προς Ι. Θ. Κακριδή, (2 Αυγούστου 1943, 16 Σεπτεμβρίου 1943, 30 Οκτωβρίου 1943), Ι. Θ. Κακριδής, «84 Γράμματα...», ό.π.
- 38** Ο Rijksbaron στην εισαγωγή της έκδοσης του Ίωνα παραδέχεται ότι δεν ξέρουμε πώς ήταν στην πραγματικότητα οι συνομιλητές του Σωκράτη. Βλ. «Ion or on the Iliad», Brill, 2007, σ. 18. Παλαιότερα η E. Méron διαφωνώντας με ..γενιές σχολιαστών τόλμησε να διατυπώσει μια έμμεση μικρή συνηγορία υπέρ του ραψωδού Ίωνα. Βλ. *Les idées morales des interlocuteurs de Socrate dans les dialogues platoniciens de jeunesse*, J. Vrin, 1979, σ. 160.
- 39** Βλ. Ν. Καζαντζάκης, *Όφεις και Κρίνο*, Ελ. Καζαντζάκη, 2002, σ. 41 [1^η έκδοση 1906].
- 40** Βλ. Α. Ζερβού, «Μεταφράζοντας Όμηρο: Ποικίλες Απαντήσεις σε Διαρκή Ερωτήματα» (επίμετρο), *Οδύσσεια ανώνυμη μετάφραση 1932*, Μαϊστρος, 2005, σ. 481-541.
- 41** Βλ. *Μίνως* 315 b-e.
- 42** Βλ. V. Cousin, *Platon*, XIII, σ. 225.
- 43** Η προσωπικότητα του Μίνωα, η πολιτεία της Κνωσού και η μινωική Κρήτη απασχολούν τον Καζαντζάκη σε αρκετά διαφορετικά έργα του. Ήδη δυο χρόνια μετά τη μετάφραση του ψευδοπλατωνικού *Μίνωα* ασχολείται με τη συγγραφή του παιδικού μυθιστορήματος *Στα Παλάτια της Κνωσού* (1914-1920). Βλ. Φ. Κακριδής, «Η αρχαιότητα στα παιδικά μυθιστορήματα του Καζαντζάκη», στο Στ. Κακλαμάνης – Μ. Πασχάλης (επιμ.), *Η πρόσληψη της Αρχαιότητας στο Βυζαντινό και Νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Ηράκλειο Κρήτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005. Βλ. επί-

σης Μ. Σπανάκη, *Ο Καζαντζάκης και η Παιδική Λογοτεχνία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου - Εκδόσεις Gutenberg, 2011 - Ε. Νικολουδάκη, «Στα παλάτια της Κνωσού. Ένα μυθιστόρημα του μεσοπολέμου», *Διακείμενα*, τχ. 12 (2010) 99-108.

44 Βλ. Κ. Πετράκου, ό.π., σ. 462.

45 Βλ. Ν. Καζαντζάκης, *Κούρος στο Θέατρο - Τραγωδίες με Αρχαία Θέματα*, Ελ. Καζαντζάκη, 1964, σ. 306.

46 Βλ. Κούρος, ό.π., σ. 321.

RÉSUMÉ

ALEXANDRA ZERVOU: N. Kazantzakis traducteur de Platon: La psyché traductive, l'éclectisme de Victor Cousin et l'annonce de la poétique postérieure

En 1912 Nikos Kazantzakis traduit en grec moderne les dialogues platoniciens censés "mineurs" ou parfois d'une authenticité contestée comme *ION*, *ALCIBIADE*, *MINOS* etc. pour «La Bibliothèque des Auteurs Anciens» de la Maison d'édition de J. D. Fexis. Ce travail de jeunesse, effectué sous un rythme accéléré à cause de la pression financière, d'une spontanéité fervente, permet-il peut-être de décoder une sorte d'esquisse latente de la poétique postérieure de l'écrivain Crétois; on y discerne l'admirateur de Platon, fidèle mais pas exclusif, le lecteur suffisant des classiques, ainsi que l'auteur-philosophe aux idées parfois contradictoires, puisées aux sources différentes. Comme traducteur Kazantzakis regarde le texte-source par une sorte de complaisance narcissique juste pour contempler son propre visage : il s'agit d'une sorte de psyché traductive ou d'un «auto-idole», c'est-à-dire d'une manière à traduire personnelle qui sera spectaculairement déployée quarante ans plus tard, pendant la tâche colossale de la traduction d'Homère avec la collaboration de l'homériste éminent I. Th. Kakridis. La lecture de traductions platoniciennes révèle aussi la conception tout à fait personnelle de Kazantzakis sur la relation unique et réciproque entre deux esprits exceptionnels comme par exemple entre Socrate et Alcibiade ou entre le rhapsode et le poète épique; bien que vivement différenciée du persiflage de poètes et de commentateurs qui empreigne le texte d'«*Ion*», cette conception annonce déjà les textes de la maturité de Kazantzakis comme le roman «*Lettre au Gréco; Bilan d'une vie*» ou la pièce théâtrale «*Kouros*». Il ne faut pas aussi négliger que Kazantzakis a été décisivement aidé par la traduction française du philosophe éclectique Victor Cousin: dans l'introduction bien courte de la traduction d'«*Alcibiade*» il y insère la lecture du professeur français d'un Platon presque éclectique qui «*joue avec des idées opposées*». Bien que vivement éloignée de la réalité, cette réception dévoile la manière par laquelle Kazantzakis invente, par l'intermédiaire de Cousin, un Platon à sa propre image, un penseur non dogmatique à l'esprit presque contradictoire. Cette réception de Platon réalisée à travers la traduction française, âgée déjà de soixante ans à l'époque, annonce déjà et semble a priori justifier les incohérences et les contradictions dans la vie et l'œuvre de l'auteur Crétois.